

NAŠI HOROVI

Možda povod za osnivanje jevrejskog hora u Beogradu nije uobičajen za stvaranje jednog kulturno-umetničkog ansambla sa ciljem da neguje horsku muziku. Jer, taj hor je osnovan u proleće 1952. godine posle poziva iz Izraela jevrejskoj zajednici Jugoslavije da pošalje jedan pevački hor na Prvi svetski festival jevrejskih horova u Izraelu u leto 1952. godine.

Nešto kasnije osnovani su i jevrejski horovi u Zagrebu i Sarajevu (posle izvesnog vremena sarajevski je prestao sa radom), a 1957. godine jevrejski dečji hor u Subofici, koji sa uspehom redovno nastupa na dečjim priredbama.

Neosporno je da su pevački horovi umnogome doprineli da se rad opština na kulturnom polju pojača. Negujući prvenstveno jevrejsku horsku muziku (duhovnu i narodnu), zatim dela savremenih autora, horovi su, pored toga što su doprineli aktivnijem kulturno-umetničkom radu opština, popunili jednu prazninu u našem muzičkom životu posvećujući se onoj grani muzike kojom se ostala umetnička društva nisu bavila.

Iako su se prvenstveno bavili muzikom, horovi su postali i veoma aktivne sekcije opština, jer su okupili više desetina članova, među kojima mnoge omladince. Vežbajući 2—3 puta nedeljno, oni su postali aktivni društveno-zabavnog života i kolektivi u kojima je dolazilo do međusobnog zblizenja među članovima.

Mada horovi nisu osnovani kao posebna kulturno-umetnička društva nego kao opštinske sekcije, oni ipak imaju izvesnu samostalnost u radu. Samo po važnijim i principijelnim pitanjima u vezi sa njihovom delatnošću, odlučuje opštinska uprava. Možda bi ipak jedna nova organizaciona forma više odgovarala njihovim ciljevima i sadašnjoj delatnosti, a pogotovu bi možda dala više mogućnosti za njihov dalji razvoj (kada bi se, na primer, umesto sadašnjih horova kao sekcija osnovala posebna kulturno-umetnička društva koja bi se, pored horske muzike, bavila i drugim granama umetničkog rada — folklor, drama, balet i sl.).

Koordinacioni odbor horova pri Izvršnom odboru Saveza jevrejskih opština Jugoslavije osnovan septembra 1957. sa ciljem da koordinira rad horova u pogledu međusobne saradnje, razmene materijala i iskustava u radu, organizacije koncerata i gostovanja u zemlji, turneja u inostranstvu i sl. doprineo je da su se istaknuti zadaci postepeno rešavali, mada ne u potpunosti. Tako nisu rešena neka pitanja, pa bi Odbor u buduće morao da posveti veću pažnju rešavanju svojih zadataka.

Učešća na opštinskim priredbama i akademijama

Ako bismo ovde nabrajali sve jevrejske priredbe i manifestacije na kojima su naši horovi učestvovali od svoga osnivanja pa do danas, onda bi nas to daleko odvelo. Ali, da pomenemo da su jevrejski horovi u Beogradu i Zagrebu u znatnoj meri dali sadržinu mnogim jevrejskim kulturnim i zabavnim priredbama i manifestacijama, komemoracijama itd. No, ilustracije radi da navedemo da je hor Jevrejske opštine u Beogradu učestvovao na svečanoj akademiji na Kolarčevom narodnom univerzitetu u Beogradu, septembra 1952. godine, povodom osvećenja spomenika Jevrejima palim borcima i žrtvama fašizma na Jevrejskom groblju u Beogradu i u drugim gradovima Jugoslavije; na akademiji povodom završnih svečanosti u vezi sa desetogodišnjicom obnove rada jevrejske zajednice Jugoslavije, u Beogradu krajem 1956.; na akademiji povodom petnaestogodišnjice stradanja makedonskih Jevreja, u sali Doma JNA u Skoplju, marta 1958. godine; u komemorativnoj svečanosti u Beogradu, decembra 1959. godine, povodom sahrane kostiju žrtava — preko hiljadu Jevreja iz Austrije, Čehoslovačke i Nemačke koji su streljani u Zasavici kod Šapca 1941. godine; na više akademija povodom proslava godišnjice ustanka u varšavskom getu; u purimskim i drugim zabavnim priredbama, itd. itd.

Isto tako i hor Jevrejske opštine u Zagrebu bio je neobično aktivan na priredbama koje je organizovala Opština. Tako je učestvovao u mnogim priredbama i zabavama povodom Purima; na akademiji u Beogradu, krajem 1956. godine, povodom završnih svečanosti u vezi sa desetogodišnjicom obnovljenog rada jevrejske zajednice Jugoslavije; priredio je nekoliko posebnih koncerata za šticeenike Doma staraca, itd., itd.

Naravno da to nije jedina aktivnost naših horova. Oni nastupaju povremeno i na raznim akademijama i priredbama koje povodom nekih važnijih godišnjica i događaja organizuju naše masovne društveno-političke organizacije. Da navedemo da je zagrebački jevrejski hor, naročito u poslednje vreme, bio neobično aktivan na tome polju, pa je tako učestvovao na svečanoj akademiji u čast 40-godišnjice Komunističke partije Jugoslavije juna 1959. godine, na akademiji u čast Dana Republike novembra 1959. godine; na svečanom koncertu u čast 40-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije koji je priredio Hrvatski glazbeni zavod decembra 1959. godine; na akademiji povodom proslave Prvog maja, 1960. godine, koju je organizovala I osnovna organiza-

cija SSRN u Zagrebu u čast Dana mladosti; na svečanosti povodom Dana mladosti 1960., u čast ispraćaja štafete koja je nosila pozdrave Maršalu Titu, i dr.

Na ovaj način oba hora, kao kulturno-umetničke grupe, učestvuju i u političkim manifestacijama jugoslovenske zajednice i u tome aktivno daju svoj doprinos, pa se tako — možda beogradski jevrejski hor još ne sasvim dovoljno — uključuju u društveno-politički život naše zajednice. Tako će se horovi sve više vezivati sa sredinom u kojoj delaju i žive, te se neće odvajati i uvlačiti u svoj posebni život i užu sredinu, iako je sigurno da po muzici koju prvenstveno neguju predstavljaju u kulturno-umetničkom pogledu posebne grupacije.

Samostalni koncerti

Sigurno je da se prava umetnička afirmacija stiže ipak samostalnim nastupima, pogotovu kada se pesmom ispuni celo veče na posebnom koncertu. Takvi koncerti, kojih na žalost nije bilo dovoljno, pored umetničke afirmacije čine da se i šira javnost, koja se interesuje za horsku muziku, može da upozna i sa jevrejskim stvaralaštvom na tom sektoru muzičke delatnosti.

Od više samostalnih koncerata u zemlji da pomenemo dva koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Radničkog univerziteta „Đuro Salaj“ u Beogradu maja 1958. i maja 1959. godine. Na programu ovih koncerata bila je jevrejska horska muzika a cappella, solo pesme i dela za violinu i klavir.

Evo šta je štampa zabeležila. Poznati muzički kritičar Dragutin Gostuški u „Borbi“ od 13. maja 1958., pod naslovom „Marljivo i predano“, doslovce piše:

„...Bilo je zanimljivo čuti pravu reviju pesama uglavnom folklornog i duhovnog porekla, osobenog senzibiliteta i karaktera, čiji su nam kompozitori većinom bili nepoznati. Njihova dela pisana su jezikom razumljivim i pristupačnim, a izvedena su sa žarom i prisnim doživljavanjem, koji su ovom horu doneli reputaciju i izvan zemlje.“

Dragutin Čolić, muzički kritičar, napisao je u „Jevrejskom pregledu“, u broju za juni 1959. godine, između ostalog, sledeće:

„Ovaj hor od 45 odabranih pevača dobrog glasovnog materijala, koji je poslednjih nekoliko godina ostvario i nekoliko koncertnih turneja van granica naše zemlje, mada je pre nekoliko meseci promenio dirigenta, što naročito za amaterski hor predstavlja uvek ozbiljan prelom, pa čak i krizu, pokazao se pod upravom dirigenta Slobodana Krstića kao solidan, disciplinovan, intonativno i ritmički precizan i dinamički elastičan ansambl.“

I koncert hora Jevrejske opštine u Zagrebu priređen 8. decembra 1958. u sali Hrvatskog glazbenog zavoda imao je isti značaj. Tim povodom pisao je zagrebački „Vjesnik“ od 18. decembra, između ostalog, doslovce sledeće:

„Ovaj je pjevački kolektiv usmjerio svoj rad s jedne strane prema njegovanju zbarske muzike jevrejskih autora, a s druge prema izvođenju naših kompozicija te vrste. Prvi dio programa spomenutog koncerta pokazao je da bi za našu sredinu bilo mnogo interesantnije kad bi zbor posvećivao još više brige zbornim djelima jevrejskih kompozitora. Doduše, u zborovima domaćih autora zbor je pod vodstvom Emila Cossetta u većoj mjeri ispoljio kvalitete solidnog, ujednačenog i disciplinovanog ansambla, dobre dikcije pa čak i zvučnosti, unatoč ne odviše brojnom sastavu.“

Naši horovi priredili su do sada i samostalne koncerte u nekoliko naših gradova. Ti koncerti su korisni kako sa kulturno-umetničkog gledišta tako i zbog jačanja međusobne saradnje pojedinih jevrejskih opština i međusobnog upoznavanja njihovih članova. Pored toga, oni još i popularizuju jevrejsku horsku muziku kod šire publike, naročito kada se priređuju u gradovima u kojima nema jevrejskog hora. Takve koncerte priredio je zagrebački jevrejski hor u Beogradu i Sarajevu, a beogradski u Subotici, Zagrebu i Sarajevu.

Zanimljivo je osvrnuti se na kritiku ovih koncerata. Tako je, povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Narodnog pozorišta u Subotici, list „Magyar Szó“ od 5. juna 1958., između ostalog, doneo slede:

„... Ne sećamo se kad smo poslednji put slušali jedan pevački hor, i to naročito takvog umetničkog kvaliteta, kao što je beogradski jevrejski hor.“

Pod rukovodstvom dirigenta Bogdana Babića, majstorskim rukovođenjem i bogatim zvučnim bojama pevao je taj ansambl sa velikim uspehom domaće i kompozicije nekoliko mađarskih kompozitora.“

„Subotičke novine“ od 6. juna 1958. donele su takođe veoma pozitivnu kritiku.

I kritike koje su objavili sarajevsko „Oslobođenje“ od 26. decembra 1960. i „Svijet“ od 20. decembra 1960. povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u sali Narodnog pozorišta u Sarajevu 18. decembra 1960. bile su takođe veoma pozitivne.

Koncerti zagrebačkog jevrejskog hora u prepunoj sali Srednje muzičke škole u Sarajevu maja 1958. godine i januara 1961. godine u Beogradu imali su isto tako velik umetnički značaj i bili dragocen doprinos međusobnom upoznavanju omladinaca ovih naših dveju većih opština.

Kada se govori o pozitivnoj ulozi koju igraju naši horovi u kulturno-umetničkom i društveno-političkom pogledu, onda ne bi trebalo propustiti da se doda da su njihove pesme snimale i emitovale radio stanice Zagreb, Sarajevo, Skoplje, Budimpešta, Pariz, Ženeva i Jerusalem.

Festival u Izraelu

Posebno mesto u aktivnosti horova predstavlja učešće u svetskim festivalima jevrejskih horova u Izraelu. Dosada je bilo tri takva festivala (1952., 1955. i 1958. godine), a predviđa se da će se održati i 1961. godine. Na sva tri dosadašnja bio je zastupljen i po jedan jevrejski hor iz Jugoslavije. Inače na ovim festivalima nije bilo takmičenja ali je kritika davala ocenu vrednosti pojedinih horova iz zemlje i inostranstva.

Učešće u ovim festivalima, na kojima je pored nekoliko desetina izraelskih horova nastupilo i više horova iz Evrope i Amerike, imalo je višestruki značaj. U izraelskoj javnosti i štampi bilo je zapaženo učešće hora iz Jugoslavije kao ansambla koji dolazi iz jedne socijalističke zemlje koja je i time na delu pokazala da pruža punu ravnopravnost svojim sugrađanima i nacionalnim manjinama. Čak je ovakvo učešće bilo uvek omogućeno znatnom materijalnom pomoći države. Zanimljivo je da je 1952. godine, kada se još ponegde moglo čuti kako se i jugoslovenski Jevreji nalaze iza „gvozdene zavese“, dolazak hora otklonio ovu zabludu. Ako se uzme u obzir i činjenica da je hor iz Jugoslavije slala jedna veoma malobrojna jevrejska zajednica i da je on uvek pokazao izvanredne umetničke kvalitete te da je kao takav od strane izraelske muzičke kritike bio i ocenjen, onda se tek dobija prava slika ove višestruke koristi koju je imalo učešće hora u ovim festivalima.

Kao i svaka druga slična grupa, hor je doprineo i širenju kulturnih i prijateljskih odnosa između dveju država. Pevajući i jugoslovenske horske kompozicije širio je jugoslovensku pesmu pred hiljadama slušalaca u Izraelu. Pored učešća u festivalskim priredbama, hor je priređivao i samostalne koncerte ili učestvovao u raznim priredbama i drugarskim večerima koje je organizovalo Udruženje jugoslovenskih Jevreja u Izraelu, pa je posebno bio vrlo srdačno primljen od strane svojih bivših zemljaka, kao uostalom i od šire izraelske javnosti i zvaničnih krugova.

Ako bismo citirali pisanje muzičke kritike Izraela povodom učešća jugoslovenskog hora u trima Zimrijama, onda bi to prevazišlo okvire ovog članka. Ali radi ilustracije da navedemo samo nešto.

Poznat izraelski muzički kritičar Juval Ebenstein u listu „Jedioth chadashoth“ od 16. avgusta 1955. piše:

„... Nesumnjivo da palma pripada jugoslovenskom horu sa njegovim moderno školovanim dirigentom E. Cossettom, zatim Francuzima...“

a malo dalje:

„... Ako je, međutim, Jugoslovenima ovde priznato prvo mesto, to su oni i zaslužili izvanrednom čistotom i stalnošću u intonaciji i napred istaknutom horskom disciplinom.“

„The Jerusalem Post“ od 15. avgusta 1955.:

„Na koncertu osam horova u Edison-sali prikazan nam je jedan mozaik pesama pun boja. Sudeći po aplauzu slušalaca, palma pripada sposobnosti i raznolikosti jugoslovenskih pevača vođenih g. E. Cossettom, mada su i ansambli...“

Ni pohvale muzičke kritike na Trećem festivalu, avgusta 1958. godine, nisu nimalo zaostale za pozitivnom ocenom koju je jugoslovenski hor dobio na prethodnim Zimrijama. Tako je „Al Hamišmar“ u broju od 10. avgusta 1958. pisao:

„... Na koncertu u Ramleu, koji je bio priređen u okviru festivala, Jevrejski hor iz Beograda postigao je veliki uspeh i na zahtev publike više puta ponovio jedan deo svog programa...“

Poznati muzički kritičar i popularni kompozitor Urije Boskovic, u listu „Haarec“ od 15. avgusta 1958., u članku o koncertu horova u Tel-Avivu, između ostalog piše:

„... Pravo umetničko, horsko pevanje čuli smo te večeri od jevrejskog hora iz Jugoslavije, pod sjajnim rukovodstvom Borislava Paščana. Sem izraelskih i jevrejskih pesama, hor je pevao i pesme iz Dalmacije i Makedonije. Neosporno da je Borislav Paščan „junak Zimrije“...“

U opširnom članku o samostalnom koncertu hora u Tel-Avivu, pošto je najpre pisao o programu koncerta i istakao soliste, muzički kritičar lista „Yedioth Hayom“ u broju od 22. avgusta 1958. piše:

„... Pod rukovodstvom gospodina Babića ponovo je ovaj izvanredni hor pokazao svoje mogućnosti: prekrasni piano, dubok i pun sotto voce, fina i bogata nijansiranja i visine, a iznad svega primernu disciplinu. Beogradski jevrejski hor požnjeo je i na svom odvojenom koncertu zaslužan uspeh...“

Gostovanja u evropskim zemljama

Isto tako od velikog značaja bila su i gostovanja naših horova po raznim zemljama Evrope — u Austriji, Mađarskoj, Švajcarskoj, Belgiji,

Francuskoj i Italiji. Po ocenama muzičke kritike u tim zemljama oba hora zaslužuju puno priznanje. Inače, gostovanja su bila korisna za jugoslovensku jevrejsku zajednicu i za Jugoslaviju uopšte, jer tom prilikom dolazilo je do međusobnog upoznavanja i zblizjenja jevrejske zajednice Jugoslavije i jevrejskih zajednica u zemljama u kojima je hor gostovao, a svugde je, pored srdačnog prijema hora, istican pozitivni stav i odnos Nove Jugoslavije prema položaju, radu i životu Jevreja.

Zahvaljujući izvesnim objektivnim uslovima, prvenstveno interesovanju koje pojedine jevrejske zajednice u Evropi pokazuju za jevrejsku horšku muziku i gostovanje naših horova, može se reći da su oba naša hora, kao amaterski ansambli, dosada uspeli da u priličnom broju slučajeva realizuju turneje po inostranstvu i tako — što je na kraju krajeva i razumljivo — nagrade i stimuliraju rad svojih članova i doprinesu razvoju kulturnih i prijateljskih odnosa između naše države i država u kojima su gostovali i jevrejskih zajednica.

Da su turneje horova postigle svoje ciljeve očito se vidi iz pisanja jevrejske i nejevrejske štampe i prijema na koji su naišli. Dva koncerta beogradskog jevrejskog hora juna 1955. godine u Beču, jedan u poznatom Brahmsaalu a drugi u Jevrejskom domu staraca, dva koncerta u Budimpešti i jedan u Cirihi, koji su priređeni u prepunim salama oduševljene publike novembra 1957. godine, više koncerata zagrebačkog jevrejskog hora po Zapadnoj Evropi — u Parizu, Mecu, Brislu, Liježu, Seranu i Milanu aprila 1958. godine, koncertna turneja beogradskog jevrejskog hora oktobra-novembra 1959. po Belgiji, Francuskoj i Švajcarskoj i koncerti u Brislu, Anversu, Parizu, Ženevi i Cirihi, i na kraju koncerti zagrebačkog jevrejskog hora u Firenci, Đenovi i Milanu januara 1960. godine nesumnjivo predstavljaju za ova dva mlada umetnička kolektiva veoma bogat bilans inostranih gostovanja ostvarenih za relativno kratko vreme.

Ovo prikazivanje ne bi bilo potpuno, ako se, makar i sa najkraćim citatima, ne osvrnemo i na inostranu kritiku.

„Arbeiterzeitung“ od 25. juna 1955., povodom koncerta beogradskog jevrejskog hora u Beču, između ostalog piše:

„Hor Jevrejske opštine u Beogradu predstavio se u Brahmsaalu i tom prilikom pozhneo velik uspeh. To je vrlo ambiciozan i dobar amaterski hor. On može da se pohvali neistrošenim i prirodnim, dobro zvučnim glasovnim materijalom, kao i solistima, i svojim mladim, vrednim dirigentom, koji ume da iskoristi pomenuta svojstva i da na celi ansambl deluje vatreno.“

„Népakarat“, centralni organ Mađarskih sindikata, od 5. novembra. 1957:

„Pod rukovodstvom Bogdana Babića hor od četrdeset članova prikazao je sav svoj repertoar. Glasovna snaga i glasovna lepota hora izazvale su veliko divljenje; njegove tehničke moguć-

nosti su takođe prvorazredne, a povremeno se graniče sa virtuoznošću."

„Neue Züricher Zeitung" od 13. novembra 1957.:

„Hor koji smo slušali, pod rukovodstvom Bogdana Babića, dirigenta beogradske opere, istakao se svojim prekrasnim glasovnim materijalom i vrlo preciznim i disciplinovanim izvođenjem. Hebrejske i jidiš pesme prve polovine programa kao i jugoslovenske narodne pesme drugog dela programa bile su većim delom izvedene u vanrednoj umetničkoj obradi, koja je jasno pokazala sposobnost hora, samo je donekle bio izmenjen izvorni karakter prekrasnih melodija. Vanredna su bila i solistička ostvarenja, koja su izvedena delom od pojedinih članova hora uz klavirsku pratnju, a delom zajedno sa horom."

„Republicaine Lorraine", dnevnik Meca, pod naslovom „Jugoslovenske pesme" objavio je sledeće:

„Jugoslovenski jevrejski hor iz Zagreba, pod upravom Emila Cossetta, nastupao je više od jednog časa, pobudivši više nego oduševljenje mnogobrojnih slušalaca. Jevrejska muzika, već poznata zbog svoje melodičnosti, dolazi do savršenstva u interpretaciji ovoga hora, sastavljenog od četrdesetak pevača i pevačica. Bio je to pravi festival liturgijskih i narodnih jugoslovenskih pesama. Hor je znao da do tančina umetnički izvede različite pesme koje su bile na njegovom programu. Savršenstvo je naročito dostignuto kad je ovih četrdesetak glasova pričalo o svome kraju, kako žarom za jugoslovenske partizanske pesme tako i oduševljenjem za ostale vokalne kompozicije."

„La Metropole", jedan od vodećih listova Anversa, u broju od 23. oktobra 1959. piše:

„... Prvorazredni kvalitet ove grupe manifestuje se vokalnim bogatstvom i stvarnim oduševljenjem: glasovi su zvonki i puni, a ansambl pokazuje sigurnost i čvrstinu koju Slobodan Krstić postiže savršenom lakoćom i razumevanjem."

„La Suisse" iz Ženeve od 3. novembra 1959.:

„... Kako je prijatno slušati jedan zvučan hor sastavljen od solidnih deonica i odličnog kvaliteta! Takav je mešoviti jevrejski hor iz Beograda. Glasovi kojima raspolaže ovaj izvrsno sastavljeni ansambl daju utisak da su prvorazredni i dobro uvežbani. Sastavite jednu grupu od pedesetoro njih pod rukovodstvom koje ume da ih sjedini i odmeri a da ne smanji lepe rezonanse njihovih glasova, pa ćete dobiti jedan rasni instrument sposoban da se prilagodi svim nijansama, isto tako harmoničan u polutonovima

kao i u najzvučnijim delovima, kome bi za izvođenje pre odgovarao okvir Victoria-Halle nego skućeni prostor pozorišta La cour Saint-Pierre. Mnogobrojna publika bila je oduševljena."

„Corriere della Sera“, koji izlazi u Milanu, u broju od 21. januara 1960. doneo je:

„Program klasićne muzike te slovenske i jedna skupina — izvanredno sugestivno vezane za staru tradiciju samog jevrejskog naroda. Zagrebaćki jevrejski hor ne predstavlja brojni sastav, te ne teži nadmetanju velikom zvućnošću, ali je veran interpretator se takvom sugestivnošću koja se lagano pretapa u jedinstvenu vibraciju. Veoma veliki uspeh!“

Ovo je samo nekoliko isećaka iz mnogobrojne muzićeke kritike zemalji u kojima su horovi priredili koncerte, što im svakako daje umetnićuku reputaciju koja prelazi naše granice.

Treba na kraju istaknuti i ćinjenicu da horovi u svome radu nailaze i na izvesne slabosti i teškoće koje manje-više prate slićne amaterske ansamble. Nije uvek lako — pogotovu kada se radi s ljudima koji, pored redovnih obaveza na studijama ili u službi, imaju razne drušćvene obaveze — odvojiti vreme za redovne horske probe, koje su naroćito pred nastupe dosta ćeste. No, ima i teškoća finansijske prirode. Samo redovno odrćavanje, a da ne govorimo o koncertima i turnejama, iziskuje veća novćana sredstva. Ali, teškoće se mogu prebrođiti ako kod većine ćlanova preovlada svest o tome da pripadaju jednom kolektivu prvenstveno radi muzike koju on neguje i ljubavi prema njoj, bez obzira na eventualne nastupe u zemlji ili inostranstvu. To nije uvek slućaj kod svih ćlanova, te ukoliko u perspektivi nema nešto atraktivnije, dolazi do izvesne malodušnosti i nezainteresovanosti i slabljenja discipline u radu. Ali, pokazalo se da su takve i slićne slabosti samo prolaznog karaktera te da posle izvesnog vremena prođu, a horovi punom snagom nastavljaju sa radom.

Ono što su horovi u svojoj skoro desetogodišnjoj delatnosti pružili i što su pokazali, ono što su doprineli ućoj jevrejskoj zajednici, i svojoj zemlji, nesumnjivo predstavlja korisnu i pozitivnu ćinjenicu iz koje se moće izvući samo jedan zakljućak: da oni moraju nastaviti onim putem kojim su dosada išli.